

Horváth Pál

A „ZENEI SZFINX” REJTÉLYE*

Beethoven 9. szimfóniája a 19. századi Pest-Budán

Előzmények és körülmények. Zenekari élet Pest-Budán

Az 1853-ban alakult és máig aktív Filharmóniai Társaság Zenekara volt az első hivatásos szimfonikus zenekar Magyarországon.¹ Az együttes életre hívása – vagy legalábbis annak első fontos lépése – többek között Doppler Ferencnek és Károlynak, a pesti Nemzeti Színház zenészeinek volt köszönhető: a Doppler testvérek 1853 nyarán külföldi koncertkörútjukról visszatérve fogalmazták meg azt a beadványt, amelyben kérik a Nemzeti Múzeum igazgatóját, hogy az épület dísztermét engedje át néhány filhamóniai hangverseny megtartására, nehogy Pest művészi tekintetben a kül- és belföld művelt városai mögött maradjon.² A nyilvános koncertek szervezésének ötlete és a Doppler testvérek személyes biztatása valószínűsíthetően Liszt Ferenc érdeme volt. Az említett nyári koncertkörút során ugyanis a Doppler testvérek meglátogatták Lisztet Weimarban, majd 1853 decemberében – már a Filharmóniai Társaság első, sikeresen lezajlott hangversenye után – levélben köszönték meg a támogatást.³

Természetesen már a zenekar alapítása, vagyis a polgári értelemben vett nyilvános koncertélet kezdete előtt is aktív zenekari élet volt Magyarországon. A 18. században a főúri udvarok zártkörű eseményein hivatásos zenészek világi hangszeres darabokat adtak elő. A század vége felé és a 19. század elején a templomok vo-

* A *Studia Musicologica* 2020/1–2. számában, „Untying the ‘Musical Sphinx:’ Beethoven’s Symphony No. 9 in Nineteenth Century Pest-Buda” címmel megjelent angol nyelvű tanulmány átdolgozott magyar változata. A szerző a BTK Zenetudományi Intézet kutatója.

1 A témában fontos további szakirodalomhoz ld. Mészáros Imre és Isoz Kálmán (szerk.): *A Filharmóniai Társaság múltja és jelene 1853–1903*. Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari nyomdája, 1903; Csuka Béla: *Kilenc évtized a magyar zeneművészet szolgálatában. A Filharmóniai Társaság Emlékkönyve 90 éves jubileuma alkalmából*. Budapest: Filharmóniai Társaság, 1943; Breuer János: *A Budapesti Filharmóniai Társaság Zenekarának 125 esztendeje (1853–1978)*. Budapest: Zeneműkiadó, 1978; Bónis Ferenc: *A Budapesti Filharmóniai Társaság százötven esztendeje, 1853–2003*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.

2 Ld. Isoz Kálmán: „Erkel és a szimfonikus zene”. In: *Erkel Ferenc emlékkönyv*. Születésének századik évfordulójára írók és tudósok közreműködésével szerkesztette Fabó Bertalan. Budapest: Pátria irodalmi vállalat, 1910, 125–156., ide: 132. Online elérhetősége: <http://mek.oszk.hu/08600/08689/>

3 Ld. Eckhardt Mária: „Liszt és a Doppler-testvérek szerepe a Filharmóniai Társaság alapításában”. In: *Zenetudományi Dolgozatok 1982*. Szerk. Berlász Melinda–Domokos Mária. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete, 1982, 133–139.

kális-hangszeres (figurális) repertoárjának elvilágiasodása a magyar városokra is jellemző volt, általános gyakorlat volt a *graduale* és *offertorium* világi, illetve nemliturgikus művekkel való helyettesítése.⁴ A nyilvános hangversenyek feltételeinek megteremtésében pedig fontos szerepet játszottak az először német nyelven, később magyarul játszó színházi vándortársulatok, amelyek szinte minden esetben zenekari közreműködéssel léptek fel. A színházi előadásokon a zenekar feladata volt a nyitózene és a felvonásközi muzsika szolgáltatása a nem zenés darabok esetén is.⁵ Az első magyar nyelvű énekesjáték bemutató előadásához kapcsolható kifizetési bizonylat tanúskodik arról, hogy a zenekar létszáma zenés darabokban Pest-Budán 1793-ban 26 fő volt.⁶ A 19. századi polgári koncertélet kialakulása és fejlődése is szoros kapcsolatban állt a színházi zenekarok létrejöttével. Az 1812-ben megnyitott Pesti Városi Német Színház alkalmas helyszínt biztosított hangversenyek számára is. Az egymást váltó, német nyelven játszó színtársulatok mellett már a megnyitást követő évben jelentős létszámú zenekar működött közre az előadásokon.⁷ A színházban rendszerint úgynevezett „grosse Musikalische Akademie”-ket is rendeztek, amelyek két részben kb. két és fél óra hosszan tartottak. Másodkarnagyként rövid ideig Erkel Ferenc dolgozott a színház zenekaránál, majd innen szerződött át az 1837-ben megnyíló Pesti Magyar Színházhoz, hogy 1838 elején már magyar nyelven játszó operatársulatot szervezzen.⁸ A szervezés folyamata nem volt nehézségektől mentes. A színház prózai és operatársulata között nyílt feszültség dült. Az úgynevezett operaháború elsősorban elvi vita volt, de gyakorlati következményekkel járt a vállalt társadalmi és művészi feladatkörökre vonatkozóan.⁹

Az állandósulás irányába fontos lépés volt, hogy a színház, amelyet addig Pest vármegye működtetett, 1840 augusztusától országos pártolás alá került, így minden kormányhatóság mellőzésével egyenesen az országgyűlésnek rendelték alá és felvette a Nemzeti Színház nevet.¹⁰ Az új megnevezés először augusztus 8-án je-

4 A témáról bővebben ld. Sas Ágnes: *Többszólamú zene a magyar városokban, templomokban és főúri udvarokban*. Szerk. Szacsvai-Kim Katalin, a szerk. munkatársai Békéssy Lili-Gusztin Rudolf-Horváth Pál-Vargyas Zoltán. Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2017 (Műhelytanulmányok a 18. század zenetörténetéhez, 1).

5 Székely György-Kerényi Ferenc-Gajdó Tamás-Balázs Éva (szerk.): *Magyar színháztörténet, I.: 1790–1873*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990, 76.

6 Az első énekesjátékot 1793 májusában mutatta be Budán a Magyar Nemzeti Játszó Társaság Kelemen László vezetésével. A Pikkó herceg és Jutka Perzsi szövegét Szalkay Antal fordította magyarra, zenéjét Chudy József írta. Sajnos a darab zenéje nem maradt fenn. A zenészek számlája hozzáférhető a Pest Megyei Levéltárban (IV.76).

7 Tallián Tibor: „Opernorchester in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert”. In: Jensen Niels Martin-Pierno Franco (eds.): *The Opera Orchestra in 18th and 19th Century Europ, I: The Orchestra in Society*. Berlin: Berliner Wissenschafts Verlag, 151–216., ide: 171.

8 Bónis Ferenc: „Hogyan lett Erkel Ferenc a Pesti Magyar Színház karmestere?”. In: uő (szerk.): *Erkel Ferencről és koráról*. Budapest: Püski, 1995, 45–54.

9 Kerényi Ferenc: *Az operaháború. Egy színháztörténeti jelenség komplex leírása*. Budapest: Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1977

10 Az ide vonatkozó törvénycikk szövegét ld. Pukánszky Kádár Jolán (szerk. és közr.): *A Nemzeti Színház százéves története II. Iratok a Nemzeti Színház történetéhez*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat, 1938, 136–140.

lent meg a színlapon, Erkel Ferenc első operája, a *Bátori Mária* bemutatójának alkalmából.¹¹ Az 1840-es évtizedben nőtt az operaelőadások száma, ezzel párhuzamosan az állandó zenekari tagok száma is (lásd az 1. táblázatot a 382. oldalon). 1853-ra a Nemzeti Színház zenekara 46 főből, a színház zenekarának tagjaiból ez évben alakult Filharmóniai Társaság Zenekara pedig 47 főből állt. A zenekarok létszáma ugyan biztató volt, a zenészek utánpótlása azonban még sok nehézséggel járt. Huber Károly zenekari zenész emlékirata tanúskodik arról, hogy még 1861-ben is komoly nehézségekbe ütközött új tagok szerződtetése,¹² akiknek nagy része külföldről jött muzsikusként.¹³

A zeneterjesztés terén továbbá fontos szerepe volt a reformkorban létrejött egyesületeknek: a Mátray Gábor nevéhez köthető Pest-budai Hangászegyesületnek (1836), majd a zeneoktatási célokat is ellátó Pest-budai Hangászegyleti Énekiskolának (1839–1840), amely két intézet később összeolvadva Pest-budai Hangászegyleti Zenede (1851) néven működött.¹⁴ A hangászegylet tagjai már a Filharmóniai Társaság Zenekarának létrejötte előtt, de azt követően is nagy szerepet játszottak a koncertélet fellendítésében. Többek között az ő közreműködésükkel ismerhetett meg a pest-budai közönség több szimfonikus művet, így Beethoven néhány szimfóniáját is.

Beethoven-szimfóniák Pest-Budán

Liszt Ferenc pesti látogatása során 1840. január 11-én hangversenyt adott a Pesten felállítandó hangászegyleti iskola (Conservatorium) pénzalapjának elindítása céljából a Pesti Magyar Színházban. Műsoron volt Beethoven 7. szimfóniájának Andante tétele is. 1839 végén a bonni Beethoven-szobor felállításának megsegítésére indult útnak, és szervezett koncertkörutat.¹⁵ Pesten aztán több koncertet is adott, melyeknek bevételével támogatta a magyar zeneoktatás és a magyar színház ügyét.

A hangászegylet az 1840-es években további koncerteket rendezett: 1846. december 25-én Beethoven 6. szimfóniáját tűzték műsorra a Nemzeti Színház „rend-

11 Az Erkel-műhelyről és a *Bátori Máriáról* bővebben ld. Szacsvai Kim Katalin: *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*. Doktori értekezés, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem 2012.

12 1861. február 10., Huber Károly emlékirata prágai útjáról. Feladatai között volt: „Néhány, halálózás által üresedésbe jött zenekari hely betöltésére érdemes zenész iránt tudakozódni [...] Zenekari tagok iránt tudakozván, találtam egy jó vadászkürtöst, neve Weber Károly. Második fagottistát sem Prágában, sem Bécsben nem találván, véleményem szerint a pesti német színház tagja, Hikes József, ki betegség esetén zenekarunkban a hiányzó 2. fagottista helyét napdíj mellett pótolni szokta, lenne szerződendő. Ha a mélyen tisztelt igazgatóság a zenekar erősítését célozná, az alkalmazható egyének nevét jegyzékbe venném.” (Országos Széchényi Könyvtár, Zeneműtár, Fond 4.)

13 Többek között Doppler Ferenc és Doppler Károly, akik fuvolistaként, karmesterként és zeneszerzőként működtek a Nemzeti Színházban.

14 Az intézmény 1867-ben felveszi a Nemzeti Zenede nevet. A zenei középfokú oktatást végző iskola ma Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Bartók Béla Zeneművészeti és Hangszerészképző Gyakorló Szakgimnázium néven működik. Az intézmény történetéről bővebben ld. Tari Lujza-Sz. Farkas Márta (szerk.): *A Nemzeti Zenede*. Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Tanárképző Intézete, 2005.

15 Alan Walker: *Reflections on Liszt*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2011, 33–34.

	VII I	VI II	Vla	Vlc	Cb	Fl	Picc	Ob	Cl	Fg	Cor	Trp	Trb	Oph	Timp	Gr.C	Trg	Hrp	Összesen
1838	3	4	2	2	2	2		2	2	2	2	2	3		1				29
1839	4	4	4	2	2	2		2	2	2	4	2	3		1				34
1840	4	4	4	2	2	2		2	2	2	4	2	3		1	1			36
1841	4	3	4	2	2	2		2	2	2	4	2	3		1	1			34
1842	4	4	4	2	2	2		2	2	2	4	2	3	1	1	1			37
1843	4	4	4	2	2	2		2	2	2	4	2	3		1	1			36
1844	4	4	2	2	2	2		2	2	2	4	2	3		1	1			34
1845	4	4	2	2	2	2		2	2	2	4	2	3		1	1			33
1846	4	4	1	2	2	2		2	2	2	4	2	3		1	1			32
1847	5	4	3	2	2	2		2	2	2	4	2	3	1	1	1			36
1848	5	4	3	2	2	2		2	2	2	4	2	3	1	1	1		1	37
1849	5	4	3	2	2	2		2	2	2	4	3	2	1	1	1		1	37
1850	5	4	3	2	2	2		2	2	2	4	2	3	1	1	1		1	37
1851	4	4	3	2	3	2		2	2	2	4	2	3	1	1	1		1	37
1852	5	4	3	2	3	2		2	2	2	4	2	3	1	1	1	1	1	39
1853	6	6	4	3	3	2	1	2	2	2	4	2	3	1	1	1	1	1	45

1. táblázat. A Nemzeti Színház zenekarának létszáma 1838 és 1853 között

kívüli előadásán”. Hogy a hangászegylet koncertjei még nem elégítették ki teljes mértékben a közönség zenei igényeit, arról a *Honderű* című folyóirat szarkasztikus beszámolója tudósít a 1847. március 28-i koncerttel kapcsolatosan, amelyen Beethoven *Eroica*-szimfóniájának első tétele is elhangzott.

Ezen negyedik hangversenye az említett egyletnek valamivel kevesebbé unalmas volt, mint az előbbiek valának. – A zeneegylet hangversenyeinek unalmassága nálunk ép oly példabeszéddé vált, mint Trollope londoni rejtelveinek unalmassága Párisban, mellynek megjelente után az ennuyant szó helyett ez általános kifejezés jött divatba: trollopant [...] nálunk is ugy lehetne mondani unalmas helyett hangszegyesületies!¹⁶

1851. március 25-én, Beethoven halálának 25. évfordulója alkalmából hangversenyt rendeztek, amelyen a hangászegyleti tagok és a Nemzeti Színház zenekara együtt léptek fel. (A plakát és így az esemény időpontja is utólagos korrekcióra szorul, hiszen 1851-ben még csak Beethoven halálának 24. évfordulóját ünnepelhették.) Többek között teljes egészében elhangzott Beethoven 5. szimfóniája. 1852. december 23-án Beethoven *Eroica*-szimfóniája hangzott el, ismét a Nemzeti Színház zenekara és hangászegyleti tagok közreműködésével. Rövid sajtóhirdetésből tájékozódhatunk arról, hogy a hangászegyleti zenedének évi hat koncertre volt szerződése a Nemzeti Színházzal.¹⁷

Az állandó és magas színvonalú szimfonikus koncertek hiátusát kívánta betölteni az 1853-ban alapított Filharmóniai Társaság Zenekara. Nyitóhangversenyük műsorán megtaláljuk Beethoven 7. szimfóniáját, majd az 1854-es évben a 6., 2. és 5., 1855-ben pedig a 8. és 3. szimfóniát Erkel Ferenc vezényletével. Repertoárjukon központi szerepet foglaltak el Beethoven művei. A zenekar működésének első 13 évében egyetlen koncert sem volt, amelyen ne hangzott volna el valamilyen szimfonikus zenekari apparátust igénylő Beethoven-alkotás, azonban a 9. szimfóniából csupán a Scherzo tételt játszották el egy 1855-ös koncerten.

Beethoven 9. szimfóniája

Noha a sajtóban már 1864 februárjában megjelent az addig egészében nem hallott 9. szimfónia bemutatójának híre,¹⁸ az előadás csak 1865. március 25-én valósult meg. Több mint négy évtizednyi várakozás – a zeneszerző halála után is aktív Beethoven-kultusz tükrében – soknak tűnhet. Azonban összevetve néhány környező nagyváros előadási adataival kiderül, hogy a 9. szimfónia pesti bemutatója egyáltalán nem számít későinek.¹⁹

16 *Honderű* 5/14 (1847. április 6.), 278. – A cikk írója Anthony Trollope írora utalhat, akinek 1847-ben jelent meg első publikált regénye (*The Macdermots of Ballycloran*), amely csúfos kudarc volt.

17 *Pesti Napló*, 1852. dec. 12., harmadik évi folyam.

18 *Zenészeti Lapok* IV-ik évi folyam 1864. február 4., 152. „A folyó februárius havában bővében leszünk a hangversenyeknek. Amint értesülünk, lesz philharmóniai hangverseny, melyben Beethovennek még itt nem hallott 9-ik symphoniáját fogják előadni.”

19 A környező országok Beethoven-előadásairól bővebben ld. Helmut Loos (ed.): *Beethoven-Rezeption in Mittel- und Osteuropa*. Leipzig: Gudrun Schroder Verlag, 2015.

Egy Liszt által írott levél árulkodik arról, hogy a korszakban dalszerzőként tevékenykedő Simonffy Kálmán is úgy tudta, a 9. szimfónia már korábban elhangzott Pesten. Liszt memóriája nem csalt, így fogadást sikerült nyernie Simonffy ellen, amiről 1865 májusában levélben értesíti – az ügy minden bizonnyal a márciusban tartott filharmóniai koncert apropóján volt aktuális. A levél tartalma beszédes visszaemlékezés Liszt részéről a 9. szimfónia korábbi megítélésére vonatkozóan, amikor még a közönség és talán a szakma is idegenkedett a monumentális darabtól.

Uram, [Vatikán, 1865. május 21.]

Sajnálám, ha miattam elveszítené egy fogadást, de mivel kéri tőlem az információt arra vonatkozóan, hogy tudja, „Beethoven 9. szimfóniáját előadták-e Pesten 1840-ben”, válaszolnom kell Önnek, éspedig azt, hogy nem. Egyébként nincs okunk különösebben meglepődni a késésen, amelyet e csodálatos mű pesti előadása elszenvedett. 1840-ben a 9. szimfóniát az európai zenészek és az úgynevezett „zeneértők” nagy része a legszörnyűbb madárijesztőnek tartotta. Alig-alig próbálkoztak vele Németország két-három városában – előbb csak részleteket [játszottak] néhány kivételes alkalommal, a maradékkal már nem foglalkoztak; a párizsi Conservatoire csak később, túl sok gyakorlás nélkül vágott bele [a feladatba] – és még az 1848-as forradalom után is kockázatosnak tűnt ezzel a 9. szimfóniával díszíteni a legtekintélyesebb zeneegyesületek (Société de[s] Concert[s]) műsoraikat, tekintettel a művet kísérő balszerencsére, amelyet az ostoba és szánalmas ítéletek nyomán el kellett szenvednie.

Kérem, fogadja Uram, legnagyobb elismerésem kifejezését,

F. Liszt²⁰

(*Kim Katalin fordítása*)

Úgy tűnik, a Filharmóniai Társaság 1855-ös koncertjén még nem volt lehetőség a teljes mű megszólaltatására – csupán egy tétel hangzott el belőle. Vajon az előadói erőforrás vagy inkább az előadók, esetleg a közönség szempontjából megfelelő helyszín hiányzott? A megfelelő előadók hiányára hivatkozik a régebbi szakirodalom, amelyben azt olvashatjuk, hogy mivel Erkel nem rendelkezett kellő létszámú énekkarral, ezért kellett beérnie csupán a Scherzo tétel előadásával.²¹ Az 1855-ös évre vonatkozó nemzeti színházi zsebkönyvből azonban kiderül, hogy a

20 Monsieur,

Je serais fâché de vous occasionner la perte d'un pari, mais puisque vous réclamez mon information pour savoir «si la 9me symphonie de Beethoven a été exécutée à Pest en 1840» je dois vous répondre que non. Du reste il n'y a lieu de s'étonner beaucoup du retard qu'a souffert l'exécution de ce prodigieux ouvrage à Pest. En 1840, la 9me symphonie était considérée comme un épouvantail des plus épouvantables, par la plupart des musiciens et des soi-disant «connaisseurs» en musique, d'Europe. A peine l'avait-on essayée cahin-caha, – fragmentairement d'abord à quelqu'occasion exceptionnelle; pour ne plus s'en occuper du reste, – dans deux ou trois villes d'Allemagne; le Conservatoire de Paris ne s'y aventura que plus tard sans trop d'entraînement, – et même après la Révolution de 1848 il semblait hasardeux d'en décorer les Programmes des Sociétés de Concert les plus respectables, vu mauvais sort qui s'attachait à la 9me symphonie à cause des sots et pitoyables jugements qu'elle avait dû subir. Recevez, Monsieur, l'assurance de ma parfaite considération. F. Liszt. Vatican 21. Mai 1865. *Franz Liszt: Briefe aus ungarischen Sammlungen, 1835–1886*. Ed. Margit Prahács. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966, 121–122.

21 Isoz: *Erkel és a szimfonikus zene*, 140.

színház állandó karszemélyzetének létszáma 36 fő volt (18 férfi és 18 nő), amely az 1860-as évekre sem nőtt jelentős mértékben (ekkor összesen 40 énekkari taggal rendelkeztek).²²

Az alkalmas helyszín hiányára utal viszont az a tény, hogy épp az 1865-ben megnyitott Pesti Vigadó épületében tartott első hangversenyen kerül sor Beethoven 9. szimfóniájának bemutatójára. Ettől az időponttól kerül át a Filharmóniai Társaság koncertjeinek helyszíne a Nemzeti Múzeum díszterméből a Pesti Vigadóba. Az új helyszín rossz akusztikáját az előadásról szóló szinte összes beszámoló szóvá teszi. Ugyan a Vigadó első híres vendégművésze az 1833-as megnyitás évében id. Johann Strauss volt, aki teljes zenekarával érkezett Pestre, a 19. század második felében főként bálók, operett- és kabarémműsorok helyszínéül szolgáló terem nem hangversenyek befogadására készült.²³ Az épület az 1849-es szabadságharc során ágyúgolyók áldozatául esett, majd 16 évet kellett várni rá, hogy 1865-re újjáépüljön. A nagy népszerűségnek örvendő filharmóniai hangversenyek közönségének befogadására a Vigadó nagyterme valóban alkalmas helyszín volt. Hogy a felújított Vigadó nagyterme milyen tágas volt, arról Liszt Ferenc számolt be Carolyne hercegnének írott levelében a *Szent Erzsébet legendája* 1865 augusztusi bemutatója kapcsán, amelyet maga a szerző vezényelt a Pestbudai Zenede létrejöttének 25 éves évfordulója alkalmából. Levelében elmondja, hogy az előadáson 500 előadó működött közre, valamint hogy a Vigadó terme nagyszerű és gazdagon díszített, és bizonyosan nagyobb, mint a Capitoliumé Rómában – akár 2-3 ezer embert is befogadhat.²⁴

Az 1865. március 25-i filharmóniai hangverseny – amelyen első ízben hangzott el Beethoven 9. szimfóniája – plakátja arról árulkodik, hogy nemcsak a közönség, de az előadók is megnövekedett létszámban voltak jelen az eseményen: a Nemzeti Színház megerősített zenekara, teljes karszemélyzete és négy magánénekes szerepelt a színpadon. A szimfónia április 11-én is műsorra került. Az előadás után a Vigadó bérlői egy ezüst karmesteri pálcával ajándékozták meg Erkel Ferencet, rajta a következő szöveg szerepelt: „Erkel Ferenc fő zeneigazgató úrnak Beethoven 9. Sympho. Márcz. 25. történt első előadása emlékéül tiszteletteljesen ajánlják a Városi Redoute-Termek Bérlői Seeger Frigyes, Klözel Jakab.”²⁵

A 9. szimfónia legközelebb 1867 novemberében hangzott el egy délben kezdődő hangversenyen. Mint az a korabeli dokumentumokból kiderül, a mű ezúttal csupán szükségmegoldásként került műsorra. A Filharmóniai Társaság 1867. szeptember 10-én tartott ülésének jegyzőkönyve szerint Beethoven *Missa Solemnis*-ét tervezték előadni, amelynek betanulására a Budai Dalárdát kérték fel, a kórus vezetője azonban még gyengének érezte az együttest arra, hogy Beethoven

22 Ld. a Nemzeti Színház adott éveire vonatkozó zsebkönyveit az Országos Széchényi Könyvtár Színház-történeti Tárában.

23 Gábor István: *A Vigadó története*. Budapest: Zeneműkiadó, 1978, 11.

24 *Franz Liszt's Briefe*, 3. Ed. La Mara. Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1902, 85. Liszt valószínűleg túlbecsülte a Vigadó dísztermének méretét; a terem a legutolsó felújítás óta – amelynek során a régi állapotokat igyekeztek visszaállítani – 600 ültetett nézőt képes befogadni, kibővítve pedig további 450 főt.

Ld. <https://vigado.hu/diszterem>

25 Isoz: *Erkel és a szimfonikus zene*, 163.

miséjében részt vegyen, így kénytelen volt a közreműködésről lemondani.²⁶ Ennek következtében döntöttek a 9. szimfónia mellett. Az 1867. november 17-i előadás a Nemzeti Színházban volt, tehát a 9. szimfónia teljes előadói apparátusa elért a színház színpadán, így a szimfónia korábbi lehetséges bemutatását nem akadályozhatta a nagy létszámú előadógárda helyhiánya. Igaz, a hangverseny plakátján ezúttal nem szerepel a „megerősített zenekar” kifejezés, az előadás kritikájából azonban kiderül, hogy a zenekarban műkedvelő zenészek is közreműködtek:

a társulat megerősített zenekara gondos tanulmányt fordított Erkel F. kiváló igazgatása alatt annak méltó előadására s ha nem is mondhatjuk, hogy minden tekintetben és minden részletében kielégítő az e műhöz kötött igényeket, de annyit igen is, hogy élvezettel hallgathatta a közönség. [...] Minden hangszerre nézve kiváló képviselőkkel bír a nemzeti színház zenekara, de nem a műkedvelők mind, kik benne résztvettek.²⁷

A szimfónia 1870-ben a Beethoven-centenárium alkalmából is elhangzott, ezúttal Liszt Ferenc vezényelte a Pesti Vigadóban. A december 16-i koncert hirdetése is számos közreműködőt sorol fel, úgymint a Nemzeti Színház zene- és énekkarát, a Budai ének- és zeneakadémiát, a Pesti Nemzeti Zenedét és a Budai Dalárdát.

Még egy – a korszakban különösen fontos – szempontot kell említeni Beethoven szimfóniájának előadásával kapcsolatosan, mégpedig a kottabeszerezés kérdését. A Filharmóniai Társaság Zenekarának fennmaradt kottajegyzéke alapján kitűnik, hogy az úgynevezett „régí anyagban” a 9. szimfónia szólamanyaga a Breitkopf und Härtel kiadótól, a partitúra pedig Litolfftól volt meg a zenekar kottatárában. Liszt Ferenc épp a 9. szimfónia pesti bemutatójához közeli időszakban (1863 és 1865 között) készítette el a Breitkopf kiadó számára Beethoven összes szimfóniájának kétkezes zongoraváltozatát. Gazdag levelezése a kiadóval tájékoztat arról, hogy 1863-ban megküldték Lisztnek a frissen megjelent, újrametszett partitúrákat, az Eroica-szimfónia gyászindulója és a 9. szimfónia azonban késett – azok csak 1864 áprilisában jutottak el a zeneszerzőhöz.²⁸ A Litolff viszont már 1862-ben elkezdte kiadni Beethoven műveit, amelyek 1864-re a Litolffs Bibliothek Classischer Compositionen sorozatban világszerte elterjedtek.²⁹ Úgy tűnik hát, hogy a Filharmóniai Társaság Zenekarához a Litolff-féle partitúra jutott el. Talán épp a Breitkopf-kotta hiánya miatt kellett későbbre halasztani a sajtó híradása szerint 1864-re tervezett bemutatót? Az bizonyos, hogy ebben az időszakban Henry Litolffnak aktív kapcso-

26 Közli Németh Amadé: „A Budapesti Filharmóniai Társaság 1867–1868. évi jegyzőkönyve”. In: Bónis Ferenc (szerk.): *Erkel Ferencről és koráról*. Budapest: Püski, 1995, 142–167.

27 *Zenészeti Lapok* 8/8. (1867. november 24.), 124.

28 Mező Imre: „Transcriptions for Piano of the Symphonies by Beethoven”. In: *New Liszt Edition, 2/4.: Symphonies de Beethoven Nos. 8–9*. Ed. Gémesi Géza–Farkas Zoltán–Mező Imre–Sulyok Imre. Budapest: Editio Musica, 1993, XVI.

29 Ted M. Blair–Thomas Cooper: „Litolff, Henry”, *Grove Music Online*, 2001: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000016780>; Fritz Stein: *Litolff*, uott: <https://www.oxfordmusiconline.com/grovemusic/view/10.1093/gmo/9781561592630.001.0001/omo-9781561592630-e-0000016779>

lata volt a pesti zenei élettel. 1867 januárjában mint virtuóz zongorista adott koncertsorozatot Pesten.

A 9. szimfónia recepciója a magyar nyelvű sajtóban

Beethoven 9. szimfóniájának bemutatását a magyar nyelvű zenei szaksajtó hosszasan méltatta. A cikkek csak röviden nyilatkoznak magáról az előadásról – kiemelik a szimfónia előadási nehézségeit, de alapvetően általános tetszéssel fogadják a zenekar és Erkel munkáját, felhívják a figyelmet néhány pontatlanságra, amelyeket egyes ítések a Vigadó rossz akusztikájának tulajdonítanak –, azonban sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a mű ismertetésére. Figyelemre méltó ezek közül is két kritika, amelyeknek szerzői maguk is a korszak fontos zenészei, zenei szakírói voltak. Ábrányi Kornél és Bartalus István írása sok ponton kapcsolódik egymáshoz, a legszembeötlőbb egyezés azonban Wagner szerepe a 9. szimfónia előadása kapcsán, amelyet a szfinx rejtélyének megoldásaként értelmeztek. Ábrányi így ír erről:

Mint egy óriás gúla úgy emelkedik az fel a művészet végetlen láthatárán, mely mellett még maga Beethoven legkolosszálisabb művei is csak eltörpülnek. [...] Wagner Richárd [...] 1845-46-ban mint drezdai udv. karmester, a legelső művészi erők közreműködése mellett, annak méltó s a legkisebb részletekig is a nagyszellem intentioja szerint vezetett előadására vállalkozott. A sphinx meg lőn oldva...³⁰

Majd ugyanebben a cikkben később elégedetten nyugtázza: „Hazánk fővárosának zeneközönsége még eddigelé csak hiréből ismerte e zenészeti sphinxet. Ma már fogalma van róla.”³¹ Bartalus István írásában következőképp találjuk meg ugyanazt a képet: „Végre Wagnernek sikerült megfejteni a sphinxet, s úgy látszik, a mai nemzedék el is fogadta.”³²

Valóban meghatározó szerepe volt a 9. szimfónia Wagner-féle drezdai előadásának, amely többek között azzal tűnt ki 1846-ban, hogy akkor még forradalmi számító módon rendezte el az előadókat a színpadon. A kórus nem a zenekar és a közönség közé került, hanem félkör alakban a zenekar mögé, ezzel megteremtette a szimfónia mai napig használatos színpadképét.³³ Ahhoz azonban, hogy mi is megfejtsük a szfinx rejtélyét – vagyis hogy honnan eredeztethető pontosan a „zenészeti sphinx” fogalma –, érdemes alaposabban vizsgálódnunk.

Az elsőként idézett cikk szerzője id. Ábrányi Kornél, a *Zenészeti Lapok* főszerkesztője, aki saját, hetente megjelenő lapjában publikált egy négy számon át futó terjedelmes cikksorozatot Beethoven 9. szimfóniájáról. Ábrányi a 19. századi magyar zenetörténet-írás megkerülhetetlen alakja, főként a zenei közéletben vállalt szerepe és publikációi által vált híressé, de képzett zeneszerző és gyakorló zenész

30 *Zenészeti Lapok* 5/27. (1865. április 6.), 210.

31 *Zenészeti Lapok* 5/30. (1865. április 27.), 235.

32 *Koszorú* 3/15. (1865. április 9.), 332.

33 Raymond Holden: „The Iconic Symphony. Performing Beethoven’s Ninth Wagner’s Way”, *The Musical Times* 152/1917. (Winter 2011), 5.

is volt. A század végén nagyszabású összefoglaló munkát írt a 19. századi magyar zenéről, amely azóta is fontos forrása a század zenetörténetének.³⁴ A másik kritika Bartalus Istvántól származik, aki mint zenei író és népdalgyűjtő volt jelentős, a század magyar zenetörténeti kutatásának egyik legkorábbi művelője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. Bartalus a *Zenészeti Lapok* 1860-as elindulásától az Ábrányi szerkesztette újság munkatársa volt, egészen 1863 közepéig. Szakítása a lappal, majd az évtizedeken át tartó eszmei szembenállás egyik oka, hogy Bartalus csatlakozott Arany János köréhez. A nézeteltérés gyűjtőpontja épp a Wagner első pesti látogatása során publikált cikkekben keresendő.³⁵ Ábrányi Kornél az első koncert napján, július 23-án publikálta saját fordításában Wagner *Oper und Drama* című írásának egy részletét,³⁶ majd július 30-tól hosszasan publikációsorozatot indított *Wagner Richárd és hangversenyei* címmel, melynek utolsó részét az augusztus 27-i számban közölte. Továbbá ezzel párhuzamosan indította el (augusztus 13-tól) a szünni nem akaró *Wagner Richárd élete s működése (műszempontból tekintve)* című sorozatát, amelyet egy-két szám kivételével minden héten jelentős terjedelemben közölt összesen 12 részletben, és még december 17-én is a folytatását ígérte. Érdemes összevetni az első Wagner-koncertről szóló beszámolójának nyitómondatát a nem egészen két évvel későbbi, Beethoven 9. szimfóniájáról szóló írásának elejével.

„A valódi szellemi nagyság s a művészet ellenálthatlan hatalma, ez este ismét egy dicső lappal gazdagítá a műtörténelem évkönyvét[...]"³⁷

„A valódi teremtő szellemi nagyság ellenálthatlan hatalmát senki és semmi sem igazolta be fényesebben, mint Beethoven és az ő művei.”³⁸

A két gondolat egyezéséből világosan látszik, hogy Ábrányi számára – akinek jelentős befolyása volt a magyar zenei közbeszédre és gondolkodásra – Wagner és Beethoven művei ugyanazt a magas szellemi értéket képviselték.

Bartalus István is írt Wagner koncertjeiről. Elismerően nyilatkozott a művészetről, de megjegyezte, hogy Wagnert a magyar közönség még nem igazán értette meg. Véleménye szerint az lenne a cél, hogy magyar szerzők is Wagner-féle operákat alkossanak. Állásfoglalását a *Koszorú* című lap szerkesztője, Arany János azonban megkérdőjelezte, és a következő észrevétellel egészítette ki Bartalus írását:

34 Id. Ábrányi Kornél: *A magyar zene a 19. században*. Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1900.

35 Wagnernek személyes tapasztalata volt a pesti zenei élettel kapcsolatban: két koncertet dirigált a Nemzeti Színházban 1863 júliusában saját műveiből, „tetemesen megerősített” zenekarral. Közvetlenül pesti tartózkodása után, 1863 szeptemberében egy levélben a „die unmusikalichste Stadt” jelzővel illette a fővárost; a fanyar megjegyzés többek között talán a Nemzeti Színház zenekarának minőségére utalhat. Ld. *Richard Wagner an Freunde und Zeitgenossen*. Ed. Erich Kloss. Berlin, Leipzig: Schuster & Loeffler, 1909, 364.

36 Ábrányi később, 1866-ban elkészíti Wagner: „Die Kunst und die Revolution” c. írásának első magyar fordítását, amelyből ugyancsak közöl egy részletet a *Zenészeti Lapokban*.

37 *Zenészeti Lapok* 3/44. (1863. július 30.), 350.

38 *Zenészeti Lapok* 5/27. (1865. április 6.), 210.

Nem kívánunk t. referensükkel vitatkozni, örömet elismerjük Wagner kitünő tehetségét, sőt operareformja is úgy tűnik fel előttünk, mint egy s más tekintetben üdvös reactio a jelenkori opera túlzásai ellen. Azonban a jövő operájának, amennyire elméletből ismerjük nem ígérhetünk nagy jövőt, mert a szavlati drámával kíván versenyezni, mire képtelen s mert amiatt kénytelen megbénítani azt is, amit minden opera elérhetne.³⁹

A megjegyzésre a *Zenészeti Lapok* szerkesztősége azonnal reagált *Néhány szó Wagner R. érdekében* című elégedetlen hangvételű közleményében.

A „Koszorú” általunk nagyon tisztelt szerkesztője, e néhány sorban kimondott véleménye által, egy csapással csaknem semmivé akarja devalválni a nagy reformator minden eddigi munkáját, valamint a szakavatott művészi világ s az évek óta küzdő kritika s elmélet elvitázhatlan vívmányait is. [...] Különb joggal elmondhatjuk, hogy csak tagadnak, kétségbevonnak, de semmit sem bizonyítanak. Mi kétségkívül igen kényelmes eljárás.⁴⁰

Látva Wagner jelentőségét a magyar nyelvű sajtóban – akinek személye kapcsán viták alakultak ki –, nem csoda, hogy az Ábrányi és Bartalus által Beethoven 9. szimfóniájával kapcsolatban említett szfinxfogalom eredetét is épp Wagner írásában érdemes keresni.⁴¹ A nagy port kavart, először álneven publikált írásban, amely a *Neue Zeitschrift für Musik* hasábjain jelent meg *Das Judenthum in der Musik* címmel 1850-ben, Wagner a következőt írta Bach zenéjével kapcsolatban:

Bach nyelvezete úgy viszonyul Mozart és végül Beethoven nyelvéhez, mint az egyiptomi szfinx a görög emberszoborhoz: ahogy a szfinx az emberi arccal az állatetestből kitüremkedik, úgy tör előre Bach nemes emberfeje a parókából. (*Mélyi József fordítása*)⁴²

Igazán különös, szinte hátborzongató kép, amellyel Wagner a zene fejlődését kívánja példázni. Wagner szerint Beethoven az Eroica-szimfónia után bizonyos értelemben átlépett az „abszolút zeneiségen”. Az abszolút hangszeres zene – legalább is Wagner olvasatában – nem szilárd körvonalakkal rendelkező műfaj, sokkal inkább út a zenedráma felé vezető zenetörténeti fejlődésben.⁴³ Beethoven 9. szimfóniája különösen fontos példája lehetett Wagner nézeteinek – a már korábban említett 1846-os drezdai előadáshoz például egy programot montírozott össze Faust-idezetekből és azok esztétikai kommentárjaiból, de 1872-ben a Festspielhaus alapkövetésének megünneplésén is a Kilencediket vezényelte. Ugyancsak a zenei haladást (Fortschritt) példázandó cikk magyar fordítása jelent meg a *Zenészeti Lapok*ban

39 *Koszorú* 2/7. (1863. augusztus 16.), 166.

40 *Zenészeti Lapok* 1/48. (1863. augusztus 27.), 386.

41 Robert Schumann 1834–1835-ben komponált *Karnevál* című zongoraművében is találkozhatunk egy enigmatikus *Sphinxes* elnevezésű tétellel, amely csupán három ütemben egy-egy motívumot tartalmaz, tempó és dinamikai jelzés nélkül. Liszt Ferenc nagyra értékelt Schumann művét, és már 1840-es koncertjén műsorára tűzött a *Karnevál* 22 darabjából tízet. A témáról bővebben ld. Ernst Hertrich: Vorwort. In: Ernst Hertrich (ed.): Robert Schumann: *Carnaval*, Op. 9. Urtext Edition, G. Henle Verlag, 2004.

42 Die Bachs steht zur Sprache Mozarts und endlich Beethovens in dem Verhältnisse, wie die ägyptische Sphinx zur griechischen Menschenstatue: wie die Sphinx mit dem menschlichen Gesichte aus dem Thierleibe erst noch herausstrebt, so strebt Bachs edler Menschenkopf aus der Perücke hervor. *Neue Zeitschrift für Musik* 33/20. (1850. szeptember 6.), 109.

43 Carl Dahlhaus: *Az abszolút zene eszméje*. Ford. Zoltai Dénes. Budapest: Typotex, 2004, 29–30.

Franz Brendel – a *Neue Zeitschrift für Musik* szerkesztője – tollából. Tőle származik a Neudeutsche Schule kifejezés, amely az új német iskola zeneszerzői körére, Lisztre, Wagnerre és Berliozra utal.⁴⁴ A magyarul *Párhuzam Mozárt, Haydn és Beethoven között* címen megjelenő több részes írás summázatában ezt olvashatta a magyar publikum:

Haydn gyermeki tisztasága pedig elhomályosult, elveszett; nagykoru bár, de bűnös is azon világ, melynek küszöbén átléptünk; egy eszményi alak tűnik fel a „varázssípban”, Szarasztrónak erkölcsi nemessége. Beethoven kiragadja magát a Mozárt-féle elmélyedésből a különvilágba; szemeit ég felé fordítva, haladása folytonos törekvés felfelé; álláspontja magasságán elenyésznék minden különbségek; egyforma szeretettel karolja át az egész emberi nemzetet.⁴⁵

Az 1850-ben Wagner által használt szfinxkép két évvel később Liszt Ferenc egyik levelében köszön vissza, ezúttal már egyértelműen csak Beethoven zenéjére vonatkozóan.⁴⁶

A húszas években, amikor Beethoven alkotásainak nagy része a legtöbb zenész számára egyfajta szfinx volt, Czerny kizárólag Beethovenét játszotta, ugyanolyan kiváló megértéssel, mint amilyen kielégítő és hatékony technikával.⁴⁷

Beethoven zenéjének magyarországi recepciója nem vonhatta ki magát az új német iskola hatása alól – különösen igaz ez a 9. szimfóniát illetően. A korabeli sajtó cikkei arról árulkodnak, hogy Wagner és Liszt tevékenysége – egyrészt magyarországi aktív kapcsolataik révén mint előadók, másrészt írásaik által – komoly befolyással volt a magyar zenei életre, így Beethoven zenéjének recepciójára is. Hatásuk nem csupán a művek értelmezésére vagy előadói gyakorlatára korlátozódott, hanem a zenei közbeszéd egészen elemi szintjéig beivódott a köztudatba – mint azt a zenészeti szfinx esete is mutatja.

További jelenlétére a köztudatban két későbbi példát is találhatunk. 1882-ben, két évvel a Magyar Királyi Operaház épületének megnyitása előtt bízták meg Stróbl Alajost a bejárat előtti szobrok elkészítésével. Erkel Ferenc és Liszt Ferenc szobrai mellett a mai napig mindkét oldalról egy-egy méretes szfinx őrzi az Operaház bejáratát. Az *Új Idők* című lap szerzője 1913-ban még mindig értetlenül állt a szfinx-szobrok jelentését illetően: „Mit jelképez a két szfinx? Talán azokat a rejtvényeket adták föl az arrajáróknak, amiket az Opera tagjai magyar szöveg gyanánt énekelnek?”

1904-ben, 11 évvel a halála után avatták fel Erkel Ferenc síremlékét Budapesten. A bronzból készült dombormű egy hölgyet ábrázol, aki a magyar himnusz

44 Gerhard J. Winkler: „Neudeutsche Schule”, in *Oesterreichisches Musiklexikon online*, https://www.musiklexikon.ac.at/ml/musik_N/Neudeutsche-Schule.xml.

45 *Zenészeti Lapok* 1863. december 10., 4/11, 84.

46 „In den zwanziger Jahren, wo ein grosser Theil der Beethoven'schen Schöpfungen für die meisten Musiker eine Art von Sphinx war, spielte Czerny ausschliesslich Beethoven mit ebenso vortrefflichem Verständniss als ausreichender, wirksamer Technik”. *Franz Liszt's Briefe*, 1. Ed. La Mara. Leipzig: Breitkopf & Hartel, 1893, 219.

47 *Új Idők* 19/32. (1913. augusztus 3.), 146.

énekli. Az emlékmű tetején egy nagy, kőből faragott szfinx – a korabeli sajtó beszámolója szerint – a magyar szimfóniát jelképezi.⁴⁸ Meg kell jegyeznünk: ez az értelmezés korántsem tűnik kielégítőnek, tekintve, hogy Erkel egyetlen szimfóniát sem komponált. Feltehetjük tehát a kérdést: hogyan lehet, hogy épp egy szfinx – amely korábban Wagner és Liszt, sőt talán a magyar publikum számára is Beethoven titokzatos monumentumát jelképezte – őrködik Erkel Ferenc sírja fölött?

48 *Hazánk* 11/265. (1904. november 8.), 6.

ABSTRACT

PÁL HORVÁTH

THE RIDDLE OF THE ‘MUSICAL SPHINX’

Beethoven’s 9th Symphony in 19th Century Pest-Buda

It is well known that Beethoven’s Ninth was followed by a temporary crisis in the genre of the symphony: the next generation found it difficult to get away from the shadow of this monumental piece. The Ninth was first performed in Hungary in 1865, more than 40 years after the world-premiere. We should add, however, that during the first half of the nineteenth century, no professional symphony orchestra and choir existed in Pest-Buda that would have coped with the task. Although the Hungarian public was able to hear some of Beethoven’s symphonies already by the 1830s – mainly thanks to the Musical Association of Pest-Buda – in many cases only fragments of symphonies were performed. The Orchestra of the Philharmonic Society, founded in 1853, was meant to compensate for the lack of symphony concerts. This paper is about the performances of Beethoven’s symphonies in Pest-Buda in the nineteenth century, and it especially focuses on the reception of Symphony No. 9 in the Hungarian press, which cannot be understood without taking into consideration the influence of the Neudeutsche Schule (New German School).

Pál Horváth studied musicology and conducting at the Liszt Academy of Music (Budapest). Since the beginning of 2014, he has done research into the sources of early Hungarian musical theatre at the Department for Hungarian Music History of the Institute for Musicology, Research Centre for the Humanities. In January 2016 he became a Research Assistant member of the same Department. He is a contributor to the preparatory work of the critical edition of *Ferenc Erkel’s Operas*, to the Department’s scholarly publications (as assistant editor), and, in addition, to basic research dealing with the eighteenth and nineteenth centuries.